

O'ZBEKISTONDA RAQOBATCHILIK MUHITINING VUJUDGA KELISHI VA MONOPOLIYAGA QARSHI QONUNCHILIK

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrası
mudiri, i.f.n., professor*

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyusion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog'lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy sub'ektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo'lib, ular ko'pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo'ladilar. Mahsulot va xom ashyolarning alohida turlarini limit va fond ko'rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma'muriy to'siqlar monopolistik tendensiyalarga ko'proq imkon yaratadi.

Ayrim tarmoqlarda iqtisodiyotning monopollashuvi asossiz ravishda yuqori darajada saqlanib qolayotgani ishlab chiqarish hajmining o'sishiga, mahsulot sifati va raqobatbardoshligining ortishiga, narxlarning pasayishiga hamon to'sqinlik qilmoqda.

Jumladan, shular qatorida sement, shifer, polietilen, engil va yog`-moy sanoati mahsulotlari va boshqa bir qator tovarlarga bo`lgan ehtiyojni qondirish imkoniyati nisbatan cheklangan holda saqlanib qolmoqa.

Bu esa ana shu mahsulotlarga kon`yunktura talablari oshib ketgan paytda monopolist korxonalarga o`z mahsulotining narxini asossiz ravishda oshirish uchun qo`l kelmoqda».

Shunga ko`ra, O`zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo`yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etiladi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo`lishini maksimal darajada bartaraf etish;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o`z ustunlik mavqelarini suiste`mol qilish imkoniyatlarining oldini olish.¹

Shunday qilib, O`zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo`li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo`jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o`tishdir. Bu erda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo`lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas`uliyat asosida o`z manfaatiga ega bo`lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo`jalik sub`ektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

Shu maqsadda O`zbekistonda «Monopol faoliyatni cheklash to`g`risida»gi qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me`yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko`ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to`squinlik qilish, raqobatning g`irrom usullarini qo`llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga etkazgan zararni qoplashlari, jarima to`lashlari, g`irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o`zgarishlar tegishli qonunchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Shunga ko`ra, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996 yil 27 dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g`irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to`xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslari belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishga qaratilgan.

¹ Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

Shuningdek, qonunda asosan ikkita muhim yo`nalish, ya`ni birinchidan, monopoliyaga qarshi taribga solishning prinsipial yangi ko`rinishi bo`lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqeini suiste`mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko`zda tutsa, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan bo`lib hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog`lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo`yilgan.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun 1992 yilda O`zbekistonda monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro`yxatga kiritilgan monopoliya mavqidagi korxonalar mahsuloti bo`yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996 yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo`mitasi tashkil qilindi. 2000 yilda Respublika Prezidentining «O`zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo`mitasini tashkil etish to`g`risida»gi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo`mitasiga aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo`mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 30 apreldagi Farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasiga aylantirildi.<sup>2</sup> Raqobat muhitining yanada rivojlanib borishi natijasida O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 24 yanvardagi Qaroriga asosan mazkur qo`mita “O`zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo`mitasi” ga aylantirildi.³

Respublikada monopol mavqeiga ega bo`lgan korxonalarni Davlat reestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o`tish davrining o`ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Hozirgi davrda Respublikada agar korxona ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar bozordagi shu turdagi mahsulotning 35% dan ortiq bo`lsa, bu korxona monopolistik korxona sifatida Davlat reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% deb belgilangan.

² O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. O`zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasini tashkil etish to`g`risida. 2005 yil 30 aprel.

³ O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. O`zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo`mitasi faoliyatini tashkil etish to`g`risida. 2019-yil 24-yanvar.

Respublikada monopoliyalalar ro'yxatiga kirgan korxona (tarmoq) larning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqidagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366-sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Ob'ektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996 yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.